

ԱՐԵՎԵԼԱԶԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԻ ԱԲԵՂՅԱՆԱԿԱՆ
ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԴԻՏԱՐԿՎԱԾ ԱՐԴԻ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

ՄԱՐԳԻՍ ԱՎԵՏՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Փաստարկվում է, որ արդի արևելահայերենի այսպես կոչված ըղձական եղանակի և ենթադրական/պայմանական եղանակի ավանդական մեկնաբանությունը (որն առաջարկվել է Մ. Աբեղյանի կողմից) առարկություն է հարուցում ընդհանուր լեզվաբանության և լեզվաբանական տիպաբանության տեսանկյունից: Բանն այն է, որ արդի արևելահայերենի ըղձականը համատեղում է տիպաբանորեն հայտնի ստորադասականի և ըղձականի իմաստային գործառնությունների մեծ մասը, հետևաբար բառի բուն իմաստով ըղձական (optativus) չէ: Ավելի տեղին կլիներ այն բնորոշել որպես ստորադասաըղձական:

Ինչ վերաբերում է արդի արևելահայերենի *կ(ը)- ապառնիին* (որն ավանդաբար ոչ ճիշտ կերպով մեկնաբանվում է որպես ենթադրական/պայմանական եղանակ), իրականում այն չի տարբերվում այլ լեզուների սահմանական ապառնիից իմաստագործառնության տեսանկյունից: Ինչպես ցույց են տվել մի շարք հետազոտողներ, ապառնի ժամանակը երբեք մաքուր ժամանակային կարգ չէ. ապառնիությունն անհրաժեշտաբար ներառում է կանխատեսման տարր կամ դրան առնչակից որևէ եղանակային հասկացություն: Ըստ այդմ՝ արդի արևելահայերենի *կ(ը)- ապառնիին* նույնպես ներառում է ն՝ ժամանակային, և՛ եղանակային իմաստային բաղադրիչներ, որոնց հարաբերակցությունը կարող է տարբեր լինել՝ կոնկրետ համատեքստից և բայաձևի դեմքից կախված: Մակայն *կ(ը)- ապառնիին* համապատասխան անցյալի ձևերը արդի արևելահայերենում հիմնականում գործառում են որպես պայմանական եղանակ (conditionalis):

* Մարգիս Ավետյան – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ

Саргис Аветян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания, ЕГУ

Sargis Avetyan – PhD, Associate Professor at the Chair of the Armenian Language History and General Linguistics, YSU

Էլ. փոստ՝ sargisavetyan@ysu.am. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9474-7129>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Մտացվել է՝ 09.01.2024

Գրախոսվել է՝ 06.02.2024

Հաստատվել է՝ 10.02.2024

© The Author(s) 2024

Բանալի բառեր – արդի արևելահայերեն, ըղձական եղանակ, ենթադրական/պայմանական եղանակ, ստորադասարդձական, կ(ը)- ապառնի, ապառնիություն, եղանակային հասկացություն

Դժվար է գերագնահատել Մ. Աբեղյանի դերը ինչպես արդի արևելահայերենի ամբողջ քերականական համակարգի, այնպես էլ բայի եղանակաժամանակային ձևերի գիտական խորը ուսումնասիրության և համակարգված նկարագրման հարցում: Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ Մ. Պալասանյանը և նրա հետևողությամբ ուրիշները արդի արևելահայերենի բաղադրյալ ժամանակների հետ վարվում են քմահաճորեն, քանի որ «անհասկանալի է մնում, օրինակ, թե ինչ արտոնությամբ խոնարհման մեջ իբրև առանձին ժամանակներ մտել են՝ **կարդացել եմ, կարդացել էի**, և արհամարհված, դուրս են ձգված նման կազմության ձևերը՝ **կարդալու եմ, կարդալու էի**» (էջ 93)¹: Հայերենի եղանակաժամանակային ձևերը համակարգելու համար, ըստ նրա, հարկավոր է ճիշտ որոշել մեր բայի եղանակներն ու ժամանակները, նախևառաջ այն, թե քանի՞ եղանակ կա մեր խոնարհման մեջ և հատկապես ո՞ր եղանակները (էջ 93):

Ուստի Մ. Աբեղյանը նախ բայի եղանակները բնորոշում է ընդհանուր իմացաբանական տեսանկյունից, իսկ այնուհետև փորձում պարզել, թե դրանք ինչ դրսևորում ունեն արդի արևելահայերենում: Ըստ այդմ՝ «բայի եղանակները բաժանվում են երկու խմբի, առաջին՝ եղանակներ, որոնցով կազմվում են դատողության խոսքեր, երկրորդ՝ եղանակներ, որոնցով կազմվում են ցանկության խոսքեր» (էջ 93): Նշենք նաև, որ Մ. Աբեղյանը հայերենի քերականական ձևերի ձևաբանական կարգավիճակը բնութագրելիս անհրաժեշտաբար հաշվի է առնում այլ լեզուների (հատկապես հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականությունից հայտնի) համապատասխան լեզվական երևույթները և քերականական եզրույթները՝ դրանց համար կերտելով հայերեն համարժեքներ, ինչպես՝ optativus - ըղձական, potentialis – կարելիական, conjunctivus – շողկապական, deliberativus – խորհրդակցական, dubitativus – երկբայական ևն, որոնք, սակայն, ցավոք սրտի, բավարար չափով հաշվի չեն առնվում մեր հետագա քերականների կողմից:

Անդրադառնալով կը մասնիկով կազմություններին (*կը գնամ, կը գնայի* ևն)՝ Մ. Աբեղյանը քննադատում է Մ. Պալասանյանին, քանի որ վերջինս այս երկու նույն կազմությունը և «նույն եղանակավորությունն ունեցող ձևերից առաջինները՝ **կը գնամ, գնացած կլինեմ**՝ դրել է իբրև սահմանական, իսկ անցյալը **կը**

¹ Այստեղ և հետագա շարադրանքում արևելահայերենի բայի եղանակների վերաբերյալ Մ. Աբեղյանի տեսակետը ներկայացնելիս մեջբերումների և հղումների ժամանակ փակագծերում նշվում են նրա հետևյալ հոդվածի վերահրատարակված տարբերակի համապատասխան էջերը՝ Մ. Աբեղյան, Բայի եղանակներն արևելյան աշխարհաբարում, «Արարատ», 1912, № 2, էջ 170-181, № 3, էջ 261-271՝ արդի ուղղագրությամբ և մասնակի շտկումներով վերահրատարակված Ալ. Ս. Մարգարյանի կողմից՝ «Բայի եղանակների արժեքավոր ուսումնասիրություն» վերնագրով //ԲԵՀ, Եր., 2000, №1 (100), էջ 92-103:

գնայի, գնացած կլինեի ֆրանս. քերակ. ազդեցության տակ դրել է իբրև պայմանական... Եթե **կը կարդայի** ձևն իբրև «պայմանական եղանակ» է դրվում... ինչո՞ւ **կը կարդամ** ձևը նույնպես չպիտի դրվի իբրև պայմանական, քանի որ դա ևս նույնչափ իբրև պայմանավորված խոսք է գործածվում, որչափ և «կը կարդայի» ձևը. ես գիրք կը կարդայի, եթե ժամանակ ունենայի. ես գիրք կը կարդամ, եթե ժամանակ ունենամ: Բացի այդ... դա ևս մենակ, առանց որևէ պայմանի, գործ է ածվում, ինչպես և **կը կարդամ** ձևը» (էջ 95-96): Այսպիսով՝ Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ **կը գնամ** և **կը գնայի** ձևերը ո՛չ կազմությամբ, ո՛չ եղանակով միմյանցից չեն տարբերվում, և որ «որանց տարբերությունը միայն ժամանակով է, ինչպես և նույն կազմությունն ունեցող մյուս ձևերը՝ **գնամ, գնայի. գնում եմ, գնում էի. գնացել եմ, գնացել էի** – ոչ թե եղանակով են իրարուց տարբերվում, այլ միայն ժամանակով: Ուստի եթե **կը գնամ** ձևը սահմանական է դրվում, նույնպես պիտի դրվի և **կը գնայի** ձևը, և ընդհակառակն, եթե **կը գնայի** պայմանական է, նույնը պիտի լինի և **կը գնամ** ձևը:

Ես սակայն մեր այս **կը** մասնիկով կազմությունը ոչ սահմանական եմ համարում և ոչ պայմանական, այլ մի կարելիական կամ ենթադրական եղանակ, կամ լավ ևս՝ ըղձական եղանակ կարելիական նշանակությամբ» (էջ 96):

Նա համաձայն չէ Մ. Պալասանյանի հետ նաև մեր **գնամ, գնայի** ևն նման ձևերը իբրև ստորադասական եղանակ բնորոշելու հարցում՝ հետևյալ պատճառաբանմամբ: *Ստորադասական եղանակ անվանումն առհասարակ պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ տվյալ եղանակային ձևը հիմնականում կազմում է ոչ թե գլխավոր կամ անկախ խոսք, այլ երկրորդական խոսք՝ իրենից առաջ սովորաբար ստանալով ստորադասական «որ» կամ մեկ այլ շաղկապ, ինչպես, օրինակ, ֆրանս. subjonctif «ստորադասական» եղանակը, որը գրեթե միշտ հանդես է գալիս que «որ, թե» շաղկապով: Այնինչ «հայերենի **գնամ, գնայի** ձևերը թե անկախ ու գլխավոր խոսքեր են կազմում և թե երկրորդական. գնա՛մ, տեսնեմ նրան. Աստված հոգին լուսավորե. գնացի, որ տեսնեմ նրան» (էջ 96): Մյուս կողմից, ըստ Մ. Աբեղյանի, «մեր այս եղանակն իր նշանակությամբ համապատասխան չէ նաև լատիներենի ու հունարենի conjunctivus շաղկապական եղանակին, որ թե դատողության և թե ցանկության խոսքեր են կազմում. մեր **գնամ, գնայի** ձևերը միշտ ցանկության խոսքեր են կազմում և երբեք դատողության խոսքեր» (էջ 96): Այստեղ կուզենայինք երկու կարևոր դիտարկում կատարել:*

Ինչ խոսք, բավարար հիմք կա ենթադրելու, որ ստորադասական եղանակի (subjunctive mood) սկզբնական և հիմնական իմաստագործառության տիրույթը ոչ հաստատական, ոչ իրագործված ստորադասական նախադասություններն (non-assertive/non-realized subordinate clauses) են, իսկ գլխավոր նախադասությ-

յուններում ստորադասական եղանակաձևի գործածությունը հետագա գործառության ընդլայնման արդյունք է²: Այդուհանդերձ ստորադասական եղանակաձևի նաև գլխավոր նախադասություններում հանդես գալը տիպաբանորեն բավական հաճախակի էրևում է: Հետևաբար տվյալ եղանակաձևի *ստորադասական* անվանումը, որը պայմանավորված է նրա սկզբնական իմաստագործառության տիրույթով, համաժամանակյա տեսանկյունից չի ընդգրկում այդ եղանակաձևի տիպաբանորեն հայտնի իմաստագործառության ողջ ծավալը: Այլ կերպ ասած՝ ի տարբերություն ֆրանսերենի՝ շատ լեզուներում (այդ թվում՝ հին հունարենում, լատիներենում, վեդայական հնդկերենում, հին հայերենում են) ստորադասական եղանակը տարբեր իմաստային գործառություններով հանդես է գալիս թե՛ գլխավոր (անկախ) և թե՛ երկրորդական նախադասություններում³: Ըստ այդմ՝ արդի արևելահայերենի ըղձական եղանակի կիրառությունը նաև գլխավոր (անկախ) նախադասություններում սկզբունքորեն չի կարող խանգարել նրա իբրև ստորադասական եղանակ բնորոշվելուն:

Մյուս կողմից՝ այն հանգամանքը, որ Մ. Աբեղյանը, ինչպես վերը տեսանք, լատ. subjunctivus (ֆրանս. subjunctif) եզրույթի համար գործածում է հայերեն *ստորադասական եղանակ* եզրույթը, իսկ լատ. conjunctivus եզրույթը հայերեն բառացի թարգմանում է իբրև *շաղկապական եղանակ*, կարող է այնպիսի թուր սպավորություն ստեղծել, թե տվյալ դեպքում գործ ունենք երկու առանձին եղանակների հետ: Այնինչ լատ. *modus conjunctivus* և *modus subjunctivus* եզրույթները (հմմտ. նաև ռուս. *согласительное наклонение – конъюнктив, субъюнктив* եզրույթային համարժեքությունը)⁴ լեզվաբանության մեջ սովորաբար գործածվում են միևնույն իմաստով⁵, և այդ երկու անվանումների դեպքում էլ, ըստ էության, նկատի են առնված տվյալ եղանակաձևի՝ ստորադասական շաղկապ(ներ)ով գործածությունները բարդ ստորադասական նախադասություններում: Այդ առումով թե՛ subjunctivus (ստորադասական) և թե՛ conjunctivus (շաղկապական, կապակցական) եզրույթները զգալիորեն պայմանական են, քանի որ այդ անվանումները, ինչպես նշվեց, չեն արտացոլում տվյալ եղանակի տիպաբանորեն հայտնի իմաստագործառության ողջ ծավալը:

² Տե՛ս **M. Haspelmath**, The Semantic Development of Old Presents. New Futures and Subjunctives without Grammaticalization // *Diachronica*, 15:1, 1998, էջ 35, տողատակի ծան. 9:

³ Հմմտ. **W. W. Goodwin**, Syntax of the Moods and Tenses of the Greek Verb, rewritten and enlarged, Ginn and Company, 1897, էջ 1-6, 76-296, **Ch. E. Bennett**, A Latin Grammar, Boston and Chicago, Reprinted by Global Language Press, 2006, էջ 176-212, **A. Macdonell**, A Vedic Grammar for Students, Oxford, 1916, էջ 352-360, **Ս. Ավետյան**, Աստվածաշնչում հին հայերենի ստորադասական եղանակի կիրառությունների քննություն հունարեն բնագրի համեմատությամբ // «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Եր., 2022, թիվ 4 (80), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 139-172:

⁴ Տե՛ս https://ru.wikipedia.org/wiki/Согласительное_наклонение (մուտք՝ 25.11.2023):

⁵ Ընդհանուր առմամբ, գերմանալեզու լեզվաբանական գրականության մեջ ստորադասական եղանակի համար ընդունված է լատ. conjunctivus (գերմ. Konjunktiv) եզրույթը, իսկ, ասենք, անգլիական և ֆրանսիական լեզվաբանական ավանդույթը գործածում է լատ. subjunctivus (անգլ. subjunctive, ֆրանս. subjunctif) տարբերակը:

Նկատենք նաև, որ թեև Մ. Աբեղյանը պնդում է, որ արդի արևելահայերենի ըղձական եղանակի ձևերը (**զնամ, զնայի** նն) «միշտ ցանկության խոսքեր են կազմում և երբեք դատողության խոսքեր» (էջ 96), այդուհանդերձ նա ստիպված է խոստովանել, որ ցանկության խոսքեր կազմող մեր ըղձական եղանակն «իր գործածությամբ մի տեսակ խառնուրդ է conj. և opt. (այն է՝ ստորադասական և ըղձական – Մ. Ա.) եղանակների, այսինքն՝ իր մեջ ունի մասամբ conj.-ի նշանակություն (առանձնապես իբրև conj. deliberativus գործածության մեջ), բայց մի անսովոր երևույթ չէ լեզուների մեջ, որ մի եղանակն երկու եղանակի խառնուրդից կազմված լինի» (էջ 97):

Իհարկե, ստորադասականի և ըղձականի գործառնությամբ միախառնումը մեկ եղանակաձևի մեջ անսովոր երևույթ չէ, և այն տեղի է ունեցել հնդեվրոպական նաև մի շարք այլ լեզուներում, այդ թվում՝ լատիներենում, որի conjunctivus եղանակն իր մեջ համատեղում է հնդեվրոպական ստորադասական (conjunctivus/subjunctivus) և ըղձական (optativus) եղանակների գործածությունները⁶: Բայց ամբողջ հարցն այն է, որ եթե ընդունում ենք, որ մեր ըղձականը ևս իր գործածությամբ մի տեսակ խառնուրդ է conjunctivus և optativus եղանակների, կարծում ենք՝ այդ դեպքում անընդունելի է Մ. Աբեղյանի այն պնդումը, որ իբր «մեր **զնամ, զնայի** ձևերը միշտ ցանկության խոսքեր են կազմում և երբեք դատողության խոսքեր» (էջ 96):

Մեր համոզմամբ՝ արդի արևելահայերենի ըղձականի **զնամ, զնայի** և նման ձևերի համար ավելի տեղին է գործածել Գ. Ջահուկյանի առաջարկած *ստորադասաըղձական* եզրույթը⁷, քանի որ մեր այժմյան ըղձականը համատեղում է ստորադասական և ըղձական եղանակների գործածությունների մեծ մասը: Սակայն այստեղ խնդիրը եզրույթը չէ, եթե հաշվի առնենք, որ նույնիսկ նախկին ստորադասականի և ըղձականի տարբերակումը պահած հնդեվրոպական լեզուներում (ասենք, հին հունարենում) այդ տարբերակումը որոշ չափով պայմանական է, քանի որ conjunctivus/ subjunctivus (ստորադասական) և optativus (ըղձական) եղանակները կարող են արտահայտել թե՛ ցանկության և թե՛ դատողության խոսքեր: Բացի այդ, հայտնի է, որ հնդեվրոպական ստորադասական և ըղձական եղանակները ևս որոշակի գործառնությամբ ընդհանրություններ են ունեցել, որն էլ նպաստել է հետագայում ցեղակից մի շարք լեզուներում նախկին ստորադասականի և ըղձականի գործառնությամբ միախառնմանը⁸, մի հանգամանք, որը, ի դեպ, նշում է նաև Մ. Աբեղյանը (տե՛ս էջ

⁶ Հմմտ. **Ch. E. Bennett**, նշվ. աշխ., էջ 176-179:

⁷ Տե՛ս **Գ. Բ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի տեսության և պատմության հիմնահարցերը, «Համագրային», 2000, էջ 303:

⁸ Հմմտ. **K. Brugmann**, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1904, էջ 578-585, **M. Meier-Brügger**, Indo-European Linguistics, Berlin' New York: Walter de Gruyter, 2003, էջ 256-259, նաև՝ էջ 176-179, **J. Kuryłowicz**, The Inflectional Categories of Indo-European, Heidelberg, 1964, էջ 136-145, **J. Lyons**, Semantics, Vol. 2, Cambridge University Press, 1977, էջ 815-818:

97): Հետևաբար, անկախ այն բանից՝ արդյոք մենք **զնամ**, **զնայի** ձևերի համար պահպանում ենք Մ. Աբեղյանի առաջարկած ըղձական անվանումը, թե՞ գրաբարի քերականագիտական ավանդույթի հետևողությամբ վերագործածում ենք ստորադասական եզրույթը, թե՞ ընդունում ենք ստորադասաըղձական անվանումը, կարևոր է արձանագրել այն փաստը, որ ինչպես հին հայերենի ստորադասականը, այնպես էլ արդի արևելահայերենի ըղձականը համատեղում են ստորադասականի և ըղձականի գործառույթներ:

Կարծում ենք՝ պատմականորեն առարկություն է հարուցում նաև այն, որ Մ. Աբեղյանը արդի արևելահայերենի *կը*-ով ձևերի կազմությունը և ձևաբանական կարգավիճակը լուսաբանելիս զուգահեռ է անցկացնում հին հունարենի *an* մասնիկով ըղձական եղանակի (*optativus*)՝ կարելիական (*potentialis*) իմաստով գործածության և հայերենի *կը*-ով ձևերի նույն իմաստով գործածության միջև՝ գտնելով, որ երկու դեպքում էլ կարելիական եղանակի իմաստն արտահայտվում է ըղձական եղանակի վրա համապատասխան մասնիկի ավելացմամբ: Բանն այն է, որ հին հունարենում *an* մասնիկն ավելանում է հենց ըղձական եղանակաձևի վրա:

Մինչդեռ երբ հայերենի պատմական զարգացման ընթացքում *կը* մասնիկի նախատիպն ավելացել է այժմյան ըղձականաձև բայական մասի վրա, վերջինս բառիս բուն իմաստով ըղձական չէր, այլ համատեղում էր սահմանական ներկայի, ստորադասականի և ըղձականի գործածությունները: Եվ հենց այդ քերականական բազմիմաստությունից ազտվելու ձգտումն է եղել *կու* (*կը*)-ով սահմանական ներկայի նոր ձև ստեղծելու բուն դրդապատճառը: Այնպես որ արդեն միջին հայերենում *կու*-ով ձևը հիմնականում գործածվում է սահմանական եղանակի, իսկ *կու*-ից զուրկ ձևը՝ ստորադասականի կամ ստորադասաըղձականի իմաստով⁹: Բնարկե, *կու*-ով ձևը միջին հայերենում արտահայտում է ոչ միայն սահմանական ներկայի (և անցյալ անկատարի), այլև ապառնիի իմաստ¹⁰, սակայն հայտնի է, որ ապառնիի իմաստ արտահայտելը *կու*-ով ձևի առաջնային գործածությունը չի եղել¹¹:

Ինչ վերաբերում է արդի արևելահայերենում *կ(ը)*-ով ձևերի ձևաբանական կարգավիճակին, վերջինս, ինչպես հայտնի է, Մ. Աբեղյանի հետևողությամբ ավանդաբար բնորոշվում է իբրև ենթադրական (կամ պայմանական) եղանակ: Բնարկե, մի շարք լեզվաբաններ, որոնք *կ(ը)*- *ապառնին* դիտում են որպես

⁹ Տե՛ս **J. Karst**, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, Strassburg, 1901, էջ 299-305: Հմմտ. նաև **Ս. Այտընեան**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866, մաս (2-րդ)՝ Քերականություն արդի հայերեն լեզուի, էջ 75, **Գ. Ջահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 303:

¹⁰ Տե՛ս **J. Karst**, նշվ. աշխ., էջ 305-306:

¹¹ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 303-305: Հմմտ. նաև **Ս. Ավետյան**, **Կու** (**Կը**) մասնիկով կազմություններն արևելահայերենում (համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննություն) // «Վեմ» համահայկական հանդես, 2021, թիվ 4 (76), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 136-149:

պայմանական կամ ենթադրական եղանակ, այդուհանդերձ նշում են, որ *կ(ը)-* *ապառնին* շատ հաճախ արտահայտում է ստույգ կատարելի գործողություն:

Այդ առումով հատկապես ուշագրավ է Ա. Ղարիբյանի հետևյալ բնորոշումը. «Պայմանական կամ ենթադրական եղանակին պատկանող բայաձևերը ցույց են տալիս ենթակայի կատարելիք մի գործողություն կամ եղելություն, որի կատարումը **հաճախ** ստույգ է, **երբեմն** պայմանական կամ ենթադրական է»¹² (ընդգծումը մերն է – Ս. Ա.): Ըստ այդմ՝ Ա. Ղարիբյանն ընդունում է, որ *կ(ը)-* *ապառնին* ավելի հաճախ ստույգ, քան պայմանական/ենթադրական գործողություն/եղելություն է արտահայտում, բայց, չնայած դրան, նա նախընտրում է պահպանել *պայմանական կամ ենթադրական եղանակ* եզրույթը: Նույնիսկ Գ. Ջահուկյանը, ընդունելով հանդերձ, որ որպես հավաստի արձանագրվող յուրաքանչյուր ապագա (ապառնի) եղելություն ենթադրական է, և որ հաստատ, որոշակի ենթադրություն արտահայտող *կ(ը)* մասնիկով օժտված *կ(ը) գնամ*, *կ(ը) գրեմ* տիպի բայաձևերը, ըստ էության, սահմանական եղանակի արժեք են ստանում, ավանդույթի ուժով դարձյալ պահպանում է *ենթադրական եղանակ* անվանումը¹³:

Մինչդեռ Ս. Պալասանյանը «Ընդհանուր տեսությամբ արեւելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց» աշխատության մեջ *կ(ը)-* *ապառնին* (կը գրեմ, կ'իմանամ) համարում է սահմանական եղանակի ժամանակաձև, իսկ *ու-* *ապառնին* (գրելու եմ, իմանալու եմ)՝ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձև՝ *ապառնի ըղձական (ներկա)*¹⁴: Թեև *կ(ը)*-ով օժտված անցյալի ապառնին (կը գրէի, կ'իմանայի) ևս նա հիշյալ աշխատության մեջ ներառում է սահմանական եղանակի ժամանակաձևերի շարքում *երկրորդ կամ պայմանական ապառնի* անվանմամբ, բայց միևնույն ժամանակ նշում է, որ վերջինս «գրեթէ միշտ ֆրանս. պայմանական եղանակի ներկայ ժամանակի (Conditionnel présent) միտքն ունի»¹⁵: Իսկ սհա իր հաջորդ քերականական աշխատության մեջ Ս. Պալասանյանը *կ(ը)*-ով օժտված անցյալի ապառնին (կը գրէի, կ'իմանայի) արդեն առանձնացնում է որպես ինքնուրույն պայմանական եղանակ¹⁶: Մեր հետագա քերականները Ս. Աբեղյանի հետևողությամբ Ս. Պալասանյանին հաճախ քննադատել են քերականական ձևերի նկարագրության հարցում համաչափության սկզբունքը չպահպանելու համար. քննադատության հեղինակների կարծիքով՝ ինչպես *կ(ը)-* *ապառնին*, այնպես էլ դրա համապատասխան *անցյալի ապառնին* պետք է բնորոշվեն նույն

¹² Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի քերականության դասագիրք հինգերորդ և վեցերորդ դասարանների համար, Եր., 1950, էջ 231: Հմտ. նաև **Զ. Բարսեղյան**, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն: Պատմական ակնարկ, Եր., 1953, էջ 235-245, **J. Dum-Tragut**, Armenian: Modern Eastern Armenian, Amsterdam/Philadelphia, 2009, էջ 251-258:

¹³ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 246:

¹⁴ Տե՛ս **Ս. Պալասանեան**, Ընդհանուր տեսությամբ արեւելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց, Թիֆլիս, 1870, էջ 67-70, 73-74:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 70: Հմտ. նաև էջ 77 հջ. հարացույցային օրինակները:

¹⁶ Տե՛ս **Ս. Պալասանեան**, Քերականություն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1874, էջ 141-156:

սկզբունքով և, ըստ այդմ, դիտվեն որպես միևնույն եղանակի ձևեր¹⁷:

Նկատենք, սակայն, որ լեզուներում քերականական ձևերի իմաստային զարգացումը ոչ միշտ է տեղի ունենում համաչափության սկզբունքով: Ըստ այդմ՝ սկզբնապես գործառության տեսանկյունից համաչափական հարաբերության մեջ գտնվող ներկայի և անցյալի բայաձևերի հետագա իմաստային զարգացումները կարող են և չհամընկնել, ինչպես եղել է, օրինակ, անգլ. *will + ինֆինիտիվ* ապառնի և *would + ինֆինիտիվ* անցյալի ապառնի ձևերի դեպքում: Հին անգլերենում *would*-ը *will* «կամենալ, ցանկանալ» բայի անցյալի ձևն էր, հետևաբար սկզբնապես երկու կառույցներն էլ համաչափական ձևաիմաստային փոխհարաբերության մեջ էին գտնվում: Մակայն այդ երկու կառույցների հետագա զարգացման ընթացքում սկզբնական իմաստագործառության զուգահեռականությունը զգալիորեն խախտվել է, այնպես որ *would*-ով կառույցը այժմ հանդես է գալիս նաև որպես անցյալի սովորության (habitual) կերպի ձև, մինչդեռ *will*-ով կառույցին բնորոշ չէ սովորության (habitual) կերպի իմաստ¹⁸: Նմանապես սկզբնական համաչափական փոխհարաբերությունը խախտվել է Լոռու խոսվածքում հին հայերենի սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի հետագա իմաստագործառության զարգացման ընթացքում. ըղձական անցյալը խոսվածքում պահպանել է իր սկզբնական՝ անցյալ անկատարի իմաստով գործածությունը այժմյան ըղձականի կիրառություններին զուգահեռ, մինչդեռ ըղձական ներկան չի պահպանել իր սկզբնական՝ սահմանական ներկայի գործածությունը, այլ հանդես է գալիս միայն արդի գրական արևելահայերենի ըղձականի իմաստային գործառությոններով¹⁹:

Հետևաբար բնավ էլ պարտադիր չէ, որ արդի գրական արևելահայերենի *կ(ը)- ապառնին* և *կ(ը)*-ով օժտված անցյալի ձևերը (անցյալի ապառնին) միևնույն եղանակային կարգավիճակն ունենան. դրանք սկզբունքորեն կարող են բնորոշվել միմյանցից անկախ՝ արդի արևելահայերենի լեզվական կորպուսում իրենց հիմնական և առավել հաճախադեպ իմաստային գործառյթ(ներ)ի հիման վրա:

Մենք մեր հոդվածներից մեկում փորձել ենք ցույց տալ, որ արդի արևելահայերենի թե՛ *ու- ապառնին* և թե՛ *կ(ը)- ապառնին* ընդհանուր լեզվաբանական և տիպաբանական տեսանկյունից պետք է դիտել որպես սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակաձևեր՝ դրանցից առաջինը բնորոշելով որպես *սպասելի կամ նախորոշված ապառնի*, իսկ երկրորդը՝ *պարզ ապառնի*²⁰: Բանն այն է, որ արդի արևելահայերենի *կ(ը)- ապառնին* իմաստագործառության

¹⁷ Տե՛ս, օրինակ, **Հ. Բարսեղյան**, նշվ., աշխ., էջ 52-53:

¹⁸ Տե՛ս **J. Bybee, R. Perkins, W. Pagliuca**, *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*, Chicago-London, 1994, էջ 156-157:

¹⁹ Հմմտ. **Մ. Ասատրյան**, Լոռու խոսվածքը, Եր., 1968, էջ 124, նաև՝ էջ 24-25:

²⁰ Տե՛ս **Ս. Ավետյան**, Արդի արևելահայերենի *կը- ապառնի* և *ու- ապառնի* իմաստագործառության փոխհարաբերության հարցի շուրջ // «ԲԵՀ. Բանասիրություն», Եր., 2022, № 2 (38), էջ 22-35:

տեսանկյունից էապես չի տարբերվում այլ լեզուների սահմանական ապառնիից, եթե հաշվի առնենք, որ յուրաքանչյուր ապագա (ապառնի) եղելություն/գործողություն երբեք մաքուր ժամանակային իմաստ չունի, այլ անհրաժեշտաբար ներառում է նաև կանխատեսման (ենթադրականության) կամ նման որևէ եղանակային իմաստ²¹: Ըստ այդմ՝ մեր *կ(ը)- ապառնիի* իմաստային դաշտը ևս ներառում է «հավաստիություն» և «ենթադրականություն, հավանականություն» իմաստային բաղադրիչները: Ընդ որում՝ վերջիններիս հարաբերակցության աստիճանը *կ(ը)- ապառնիի* իմաստային տիրույթում յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում, բայիմաստով, բայական դեմքով և խոսքային համատեքստով պայմանավորված, կարող է տարբեր լինել՝ մեկի կամ մյուսի գերակշռությամբ:

Ինչ վերաբերում է *կ(ը)-*ով օժտված անցյալի ձևերին (անցյալի ապառնիին), դրանց եղանակային կարգավիճակի մասին վերջնական խոսք ասելու համար հարկավոր է ձեռքի տակ ունենալ այդ բայաձևերի գործառնություններից յուրաքանչյուրի հաճախագործածության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ՝ արդի արևելահայերենի կորպուսային ուսումնասիրության հիման վրա, որը, սակայն, դեռևս արված չէ: Այդուհանդերձ, լեզվական ներքին զգացողությունն անգամ, կարծում ենք, վկայում է Ս. Պալասանյանի վերը նշված տեսակետի օգտին, այսինքն՝ որ *կ(ը)-*ով օժտված անցյալի ձևերը հիմնականում գործառում են պայմանական եղանակի (*conditionalis*)²² իմաստով:

Այսպիսով՝ թեև անուրանալի է Ս. Աբեղյանի վիթխարի դերը արդի արևելահայերենի քերականական համակարգի գիտական խորը նկարագրության հարցում, այդուհանդերձ ըղձականի և ենթադրականի եղանակային կարգավիճակի և իմաստագործառնության առանձնահատկությունների արեղյանական մեկնաբանությունն առարկություն է հարուցում ընդհանուր լեզվաբանության և լեզվաբանական տիպաբանության տեսանկյունից:

Մասնավորապես՝ արդի արևելահայերենի ըղձականը բառիս բուն իմաստով ըղձական (*optativus*) չէ, քանի որ այն համատեղում է տիպաբանորեն հայտնի ստորադասականի և ըղձականի գործածությունների մեծ մասը: Հետևաբար ավելի տեղին կլիներ այս դեպքում գործածել ստորադասաըղձական անվանումը: Մինչդեռ արդի արևելահայերենի *կ(ը)- ապառնիին*, որը Ս. Աբեղյանի հետևողությամբ ավանդաբար բնորոշվում է որպես ենթադրական (կամ պայմանական) եղանակ, իմաստագործառնության տեսանկյունից էապես չի տարբերվում այլ լեզուների սահմանական ապառնիից: Տվյալ դեպքում պետք է նկատի ունենալ, որ յուրաքանչյուր ապագա (ապառնի) եղելություն/գործողություն երբեք մաքուր ժամանակային իմաստ չունի, այլ անհրաժեշտաբար

²¹ Հմմտ. J. Lyons, նշվ. աշխ., էջ 677-678, 815-817, նաև՝ F. R. Palmer, *Mood and Modality*, 2nd ed., Cambridge University Press, 2001, էջ 104-106, Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսություն..., էջ 246:

²² Պայմանական եղանակի ընդհանուր լեզվաբանական և տիպաբանական բնորոշման համար հմմտ. Ս. Ավետյան, Արդի արևելահայերենի *կը- ապառնիի* և *ու- ապառնիի*..., էջ 31-33:

ներառում է նաև կանխատեսման, ենթադրականության կամ նման որևէ եղանակային իմաստ: Ընդ որում՝ ապառնի ժամանակաձևում հավաստիության և ենթադրականության իմաստային տարրերի հարաբերակցությունը յուրաքանչյուր դեպքում, կոնկրետ համատեքստից և տվյալ բայաձևի դեմքից կախված, կարող է տարբեր լինել՝ մեկի կամ մյուսի գերակշռությամբ: Ինչ վերաբերում է *լ(ը)*-ով օժտված անցյալի ձևերին (անցյալի ապառնիին), կարծում ենք՝ ճշմարտությանն ավելի մոտ է այն տեսակետը, ըստ որի՝ *լ(ը)*-ով օժտված անցյալի ձևերը հիմնականում գործառում են պայմանական եղանակի (conditionalis) իմաստով:

SARGIS AVETYAN – *Трактовка Абегином наклонений глагола в восточноармянском языке, рассмотренная с точки зрения современной лингвистики.* – Аргументируется, что традиционная интерпретация (предложенная М. Абегином) так называемого желательного наклонения (ըղձական եղանակ) и гипотетического/условного наклонения (ենթադրական/պայմանական եղանակ) в современном восточноармянском языке вызывает возражения с точки зрения общей лингвистики и лингвистической типологии. Дело в том, что желательное наклонение современного восточноармянского языка совмещает в себе большинство семантических функций типологически известных сослагательного и желательного наклонений. Следовательно, оно не является желательным наклонением в собственном смысле данного слова. Было бы более уместно охарактеризовать его как сослагательно-желательное (ստորադասարղձական). Что же касается *լ(ը)*- *будущего* (традиционно ошибочно истолкованного как гипотетическое/условное наклонение), то оно фактически не отличается от будущего времени изъявительного наклонения в других языках с семантически-функциональной точки зрения. Как было указано рядом ученых, будущее время никогда не является чисто временной категорией; будущность обязательно включает элемент предсказания или какое-то связанное модальное понятие. Соответственно, *լ(ը)*- *будущее* в современном восточноармянском языке также включает как временные, так и модальные семантические компоненты, соотношение которых может варьироваться в зависимости от конкретного контекста и лица формы глагола. Однако соответствующие прошедшие формы *լ(ը)*- *будущего* в основном функционируют как условное наклонение в современном восточноармянском языке.

Ключевые слова: *современный восточноармянский язык, желательное наклонение, гипотетическое/условное наклонение, сослагательно-желательное, л(ը)- будущее, будущее время изъявительного наклонения, будущность, модальное понятие*

SARGIS AVETYAN – *Abeghyan's Interpretation of Verb Moods in Eastern Armenian, Considered from the Viewpoint of Modern Linguistics.* – It is argued that the traditional interpretation (proposed by M. Abeghyan) of the so-called Optative mood (ըղձական եղանակ) and Hypothetical/Conditional mood (ենթադրական/պայմանական եղանակ) in Modern Eastern Armenian, is objectionable from the standpoint of General Linguistics and Linguistic Typology. The point is that the Optative of Modern Eastern Armenian combines most of the semantic functions of the typologically known Subjunctive and Optative. Therefore, it is not an Optative in the proper sense of the word. It would be more appropriate to characterize it as Subjunctive-Optative (ստորադասարղձական).

As to the *լ(ր)-future* (traditionally misinterpreted as Hypothetical/Conditional mood), it is actually no different from the Future Indicative in other languages from the semantic-functional point of view. As pointed out by a number of scholars, the future tense is never a purely temporal category; futurity necessarily includes an element of prediction or some related modal notion. Accordingly, the *լ(ր)-future* in Modern Eastern Armenian also includes both temporal and modal semantic components, the proportion of which may vary depending on the specific context and the person of the verb form. However, the corresponding past forms of the *լ(ր)-future* mainly function as Conditional in Modern Eastern Armenian.

Key Words: *Modern Eastern Armenian, the Optative mood, the Hypothetical/Conditional mood, Subjunctive-Optative, Լ(ր)-future, futurity, Future Indicative, a modal notion*